

नीति सङ्क्षेप

भूमि अधिकार र भूमि व्यवस्थापन सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था तथा सीमाहरू

मुख्य नीतिगत सिफारिश

- भूमिहीन दलित र भूमिहीन सुकुम्बासीलाई आवास र आवश्यकता एवम् सम्बन्धित क्षेत्रको जग्गाको उपलब्धताका आधारमा कृषिको लागि पनि स्वमित्व सहित जग्गा उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
- हदबन्दीभन्दा बढी भएको जग्गा छानविनको टुङ्गो लगाई सक्न १२ महिनाको स्पष्टरूपमा मिति तोक्नुपर्ने । हदबन्दीबाट प्राप्त हुने जग्गा वास्तविक भूमिहीनलाई वितरण गर्नुपर्ने ।
- कोभिड-१९ पछि भू-सम्बन्धमा आउन सक्ने उथलपुललाई समेत मध्येनजर गरी खेती गर्न चाहने किसानलाई निश्चित अवधिको लागि जमिन लिजमा उपलब्ध गराउने कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- लामो समयदेखि विवादित मोही जग्गा बाँडफाँडको कामलाई टुङ्ग्याउनु पर्ने ।
- भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौं संशोधनको दफा १२ अनुसारको हदबन्दीको सुविधा पाएका संस्थाहरूलाई कुनै पनि बहानामा जग्गा बेचबिखन वा सङ्ग्रहण गर्न रोक लगाउनुपर्ने । यदि त्यस्तो संस्था कुनै कारणले विघटन भएमा वा लिक्विडेशनमा गएमा मन्त्रालयले सो जग्गा उपलब्ध गराउदा कति मुल्यमा उपलब्ध गराएको हो त्यति मुल्य तिरेर सरकारले नै खरिद गर्ने वा जफत गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- काठमाडौं उपत्यका, महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिकाको शहरी क्षेत्र बाहेकका क्षेत्रमा जग्गा उपलब्ध गराउँदा कृषि कर्म नगर्नेलाई आवास र कृषि गर्नेलाई आवास र कृषि दुबै प्रयोजनका लागि जमिन उपलब्ध गराइनुपर्ने ।
- अव्यवस्थित बसोबासीको वर्गीकरण गर्नु भन्दा फरक फरक आकार र क्षेत्रफलको जमिन राख्न खोज्नेका लागि कति-कति दस्तुर लिने भन्ने कुरा स्पष्ट गर्नुपर्ने ।
- दफा ५२ख (४) मा उल्लेखित प्रकृतिको जग्गा र जग्गाधनी पुर्जा उपलब्ध नगराइएका सरकारी सार्वजनिक जग्गाका बसोबासीहरूलाई हटाउनुपूर्व उनीहरूलाई हटाइनुको स्पष्ट कारणसहित पूर्व जानकारी गराउनुपर्ने । अव्यवस्थित बसोबासी पनि सो ठाउँमा बसेको र उसको जग्गा हाल बसोबास गरेको जिल्लाभन्दा बाहिर रहेछ भने निजको लागि पनि किस्ताबन्दीमा तिर्नेगरी व्यवस्थित घडेरी वा आवासको सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्ने ।

लेखक

धर्मराज जोशी, नेस सहजकर्ता / ज्ञान तथा नीति संयोजक
नेस नेपाल सचिवालय,
सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र
dharmraj.joshi@gmail.com /
nes_nepal@landcoalition.info

कृतज्ञता

यो नीति-पत्र मुलतः भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौं संशोधन र भूमि सम्बन्धी नियमावली २०२१ को अठारौं संशोधनमा रहे का भूमि अधिकार र व्यवस्थापनका सम्बन्धी व्यवस्थाको समिक्षा गरी प्रगतिशील व्यवस्था, प्रतिगामि व्यवस्था र नीतिगत अन्तर बारे सर कार तथा सम्बन्धीत सरोकारवालाहरूलाई सूसुचित गर्न तयार गरीएको हो । यो अध्ययन अन्तर्राष्ट्रिय भूमि सञ्जालको राष्ट्रिय सङ् लमना रणनीति अनतरगत सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्र द्वारा गरिएको हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

नेपाल सरकार, भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ (संशोधनहरू पाँचौं २०५८, छैटौं २०६१, सातौं २०७५ र आठौं २०७७)
नेपाल सरकार, भूमि सम्बन्धी नियमहरू, २०२१ (संशोधन सत्रौं २०७६ र अठारौं २०७६)
तामाङ्ग, सिताराम. रिजाल, उमानाथ. र जो शी, रत्नप्रकाश. २०७२. नेपालमा कृषि क्रान्ति: सम्भावनाका आयाम. अलमिडिया सोलुसन. काठमाडौं
रेग्मी, महेशचन्द्र. १९७८. नेपालमा भूमि सम्बन्ध र कर प्रणाली. रत्नपुस्तक भण्डार. काठमाडौं
भूमिसुधार: ओभेलमा एजेण्डा. मुलप्रवाह मासिक पत्रिका. अंक ५. कार्तिक २०७६

परिचय

वि.सं. २०२१ सालपछि हालसालै नेपालमा भूमि शासनको क्षेत्रमा केही महत्वपूर्ण नीतिगत परिवर्तन भएका छन्। अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पनि दिगो भू-उपयोगलाई टेवा पुग्ने खाले प्रावधानहरू आएका छन्। यस नीति पत्रमा भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौं संशोधन र भूमि सम्बन्धी (अठारौं संशोधन) नियमहरू २०७७ मा भएका दीगो भू-उपयोग सम्बन्धी व्यवस्था र कानुनी सीमाहरूबारे चर्चा गर्दै नीतिगत सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

जनमुखी भूमि शासनको लागि सम्बोधन गर्नुपर्ने विषय के छ ?

१. जग्गामा रहेको हदबन्दी कार्यान्वयन

सरकारले सुरुमा वि.सं. २०२१ साल र दोस्रो पटक वि.सं. २०५८ सालमा जग्गामा हदबन्दी तोकेको छ। २०२१ सालमा लागु गरिएको हदबन्दीबाट केही जमिन निकालेर वितरण गरिए पनि त्यो सानो अंश मात्र थियो। पछिल्लो पटक हदबन्दी तोकेको करिब २० वर्ष भएको छ। तर यो कार्यान्वयन भएको छैन। त्यसयता जनसङ्ख्या तथा पारिवारिक संरचनामा धेरै फरक आइसकेको छ। अध्ययनहरूले देखाए अनुसार हदबन्दी कार्यान्वयन गरिएको भए भूमिहीन तथा

मोही किसानलाई वितरण गर्न करिब ६ लाख हेक्टर भन्दा बढी जमिन प्राप्त हुन सक्थ्यो।

भूमि सम्बन्धी ऐनको आठौं संशोधनले मुल ऐनको दफा (७) मा उपदफा (७) थप्दै हदबन्दी भन्दा बढी भएको जग्गा छानविनको टुङ्गो नलागेसम्म कार्यालयले रोक्का राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यस्तो रोक्का नयाँ हदबन्दी घोषणा गर्दा नै गरेको भए धेरै जमिन निस्कन सक्थ्यो। जे होस् ढिला भएपनि अहिले त्यस्ता जमिन रोक्का राखिएको छ। तर यतिमा मात्र रोकिनु हुँदैन। समय-सीमा तोकेर हदबन्दी भन्दा बढी भएको जग्गा छानविनको टुङ्गो लगाई भूमिहीनलाई वितरण गर्नुपर्दछ।

यदि समयमै यस्तो जग्गा रोक्का प्रभावकारी रूपले लागु गरेको भय पुनः वितरणको लागि करिब ६ लाख हेक्टर जमिन प्राप्त गर्न सकिन्थ्यो। तर अध्ययनहरूको दावि के छ भने हदबन्दी कार्यान्वयनबाट प्राप्त गर्न सकिने जमिनको ३ प्रतिशतमात्रै पत्ता लाग्यो। जसमध्ये करिब १.५ प्रतिशत कानुनी

रूपमा राज्यले प्राप्त गर्‍यो भने केवल १ प्रतिशत मात्रै वितरण भयो।

नेपाल सरकारले विभिन्न समयमा जग्गामा हदबन्दी तोकेको छ। जसको वितरण तालिका १ मा दिइएको छ।

उपदफा ८ मा जग्गा हदबन्दी टुङ्गो नलागेको भएपनि सो जग्गामा मोहीले ऐन बमोजिम आफ्नो भाग बाँडफाँड गरीलिन बाधा नपर्ने व्यवस्था गर्दै मूल ऐनमा रहेको मोहीको हैसियतले कमाउन पाउने जग्गाको अधिकतम हद सम्बन्धी व्यवस्था आठौं संशोधनले खारेज गर्‍यो। यस व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्दै लामो समयदेखि विवादित मोही जग्गा बाँडफाँडको कामलाई टुङ्ग्याउनु पर्छ। पीडित मोहीहरूलाई भूमि अधिकार दिलाउनु पर्छ।

२. हदबन्दी छुट

मुल ऐनको हदबन्दी छुटपाउने सम्बन्धी १२ग (१) मा हदबन्दी छुट पाउने संस्था एवम् कम्पनी कुनै कारणले विघटन भएमा वा लिक्विडेशनमा गएमा संस्थाको

तालिका १ : नेपालमा लागु गरिएको जग्गाको हदबन्दी

भौगोलिक क्षेत्र	कृषि प्रयोजनको लागि		घरबारीका लागि	
	२०२१/८/१ - २०५८/४/३१	२०५८/४/३२ देखि हालसम्म	२०२१/८/१- २०५८/४/३१	२०५८/४/३२ देखि हालसम्म
भित्री मधेशसमेत सम्पूर्ण तराई क्षेत्रमा	२५ बिघा	१० बिघा	३ बिगाहा	१ बिघा
काठमाडौं उपत्यकामा	५० रोपनी	२५ रोपनी	८ रोपनी	५ रोपनी
काठमाडौं उपत्यका बाहेक सम्पूर्ण पहाडी क्षेत्रमा	८० रोपनी	७० रोपनी	१६ रोपनी	५ रोपनी

१ कोराना माहामारी अधिको राष्ट्रिय परिवेशलाई मध्यनजर गर्दै पारित भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौं संशोधन, र भूमि सम्बन्धी (अठारौं संशोधन) नियमहरू २०७७ ले व्यवस्थागरेका भूमि व्यवस्थापन तथा भू-उपयोगका कानुनी आधारहरू कोराना माहामारीपछिको परिदृश्यलाई अनुमान गर्दै परिवर्तित परिवेशमा तिनको प्रभावकारितालाई बढाउन केहि परिमार्जन गर्नुपर्ने जरुरी देखिन्छ।

दायित्व फरफारक गर्ने प्रयोजनको लागि विक्री वितरण गर्न बाधा नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साथै १२ग (२) यस्ता संस्थाहरू अन्यत्र स्थानान्तरण गर्नुपर्ने वा सद्दापद्दा गर्नुपर्ने देखिएमा सरकारले तोकेको शर्त बमोजिम अर्को ठाँउमा सद्दापद्दा वा स्थानान्तरणको लागि स्वीकृति दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

भूमि स्रोतको दूरुपयोगबाट राज्यलाई हुन सक्ने क्षति रोक्ने : उपरोक्त कानुनी व्यवस्थाको दूरुपयोग भई भूमि स्रोतको दूरुपयोगबाट राज्यलाई हुन सक्ने क्षति रोक्न कानुनी व्यवस्थाको मर्ममा आघात नपुग्ने गरी कानुन कार्यान्वयन गर्न जरुरी छ।

यसरी भूमिको दीगो उपयोग सुनिश्चित गर्न दफा १२ड मा व्यवस्था गरिएको अनुगमन तथा निरीक्षण समितिको भूमिका समेत प्रभावकारी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

३. मोही लगत कट्टा

आधारहरू प्रष्ट गर्नुपर्ने : ऐनको दफा १५(क२) मा मोही लगत कट्टा गर्ने प्रयोजनमा खण्ड (क१) बमोजिम मोही हक छुट्ट्याउदा सो जग्गा मोहीले स्वेच्छाले जोतभोग नगरेको भन्ने कुरा प्रमाणित हुने आधारहरू के के हुन् ? त्यो कुराहरू प्रष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ। मोहीले जग्गा जोतभोग स्वेच्छाले नगरेको कुरा सम्बन्धित मोहीलाई नै भेटेर वा छरकमेकबाट सर्जिमिनका आधारमा आवश्यक जाँचबुझ गरेपछि स्वेच्छाले छोडे नछोडेको एकिन गरी लगतकट्टा गर्नुपर्छ।

२६घ (१) अन्तर्गत जग्गाधनी र मोही आपसमा मञ्जुर हुन नसकी कुनै एक पक्षले मोही बाँडफाँडका लागि निवेदन दिएमा तोकिएको अधिकारीले आवश्यक प्रमाण बुझी जग्गा बाँडफाँड गरी मोही लगत कट्टा गर्ने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

भूमि सम्बन्धी (अठारौँ संशोधन) नियमहरू २०७७ नियम २४छ मा उपनियम (३क) थदै तोकिएको म्याद भित्र मोही बाँडफाँडको लागि जग्गाधनी वा मोही कसैले पनि निवेदन पेश नगरेमा त्यस्तो जग्गाधनी र मोहीलाई संयुक्त जग्गाधनी कायम गरी मोहीको लगत कट्टा गरिने व्यवस्था छ।

यस व्यवस्थाले प्रविधिकरूपमा मोही समस्या समाधान गर्न खोजे जस्तो देखिएपनि जमिन उपयोग तथा स्वामित्व सम्बन्धी जटिलताहरू कायम राख्न सक्छ। त्यसैले यदि उपलब्ध गराइएको समयमा आफ्नो हकदावी गर्न आउदैनु भन्ने यस्ता उदासिनहरूलाई सरकारले अविभावकत्व दिइराख्नु जरुरी देखिँदैन। त्यस्तो जग्गा सरकारले खोस्न सक्नुपर्छ जुन भविष्यमा वास्तविक भूमिहीनहरूलाई वितरण गर्न सकिन्छ।

त्यस्तै, ऐनमा थपिएको दफा २६ज. अनुसार जग्गा बाँडफाँड गर्दा किताकाट गर्न नमिलेमा पनि मोही र जग्गाधनी संयुक्त पुर्जाको व्यवस्था छ। यो प्रावधान त्यति व्यवहारिक छैन। राम्रो उद्देश्यले व्यवस्था गरिएको भएपनि यस नीतिगत व्यवस्थाले भूमिको दीगो व्यवस्थापनको सन्दर्भमा केहि व्यवहारिक प्रश्न खडा गरेको छ। त्यसैले जग्गा बाँडफाँड गर्दा किताकाट

गर्न नमिलेमा मोही र जग्गाधनीले आफ्नो हिस्सा वापत हुन आउने जग्गाको मुल्य लिई मोही वा जग्गाधनीको नाममा दर्ता गर्नुपर्ने प्रावधान अनिवार्य राख्नुपर्छ।

४. भूमिहीन दलित र भूमिहीन सकुमबासीलाई जमिन उपलब्ध गराउने

कृषिमा सङ्लग्नलाई आवास र कृषि दुबै प्रयोजनका लागि तथा अन्यलाई आवासको लागि जमिन : ऐनको दफा ५२ख (१) बमोजिम भूमिहीन सकुमबासीलाई एक पटकका लागि जमिन उपलब्ध गराउने व्यवस्था आफैमा एक ऐतिहासिक व्यवस्था हो। उक्त व्यवस्था कार्यान्वयनको लागि नियम ४१ख. उपनियम १ अनुसार ऐनको दफा ५२ ख. को उपदफा १ बमोजिम भूमिहीन सुकुमबासीलाई (आवाद कमोत गरी आएको वा आयोगले पहिचान गरेको स्थानमा) उपलब्ध गराइने जग्गाको क्षेत्रफल सम्बन्धी व्यवस्था छ। तर नियम ४१ख उपनियम १^२ मा गरिएको व्यवस्था हेर्दा एक पटकका लागि कृषि वा आवास मध्ये कुनै एक प्रयोजनको लागि मात्रै जमिन उपलब्ध गराइने भन्ने उल्लेख गरिएको छ। यस प्रकारको कानुनी अस्पष्टताले कार्यान्वयनका दौरान अन्यौलता सिर्जनागरी भूमिहीनहरूको भूमि अधिकार सुनिश्चिततामा समेत व्यवधान आउन सक्ने देखिन्छ। कृषिमा नलाग्नेहरूलाई आवासका लागि मात्रै र कृषि पनि गर्नेका लागि आवास र कृषि दुबै प्रयोजनका लागि जमिन उपलब्ध

२ क) काठमाडौँ उपत्यका, महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिकाको शहरी क्षेत्रमा आवासको लागि १३० वर्गमिटर (४.०८८ आना) त्यस बाहेकको तराई र भित्री मधेश क्षेत्रमा कृषि प्रयोजनको लागि बढीमा २००० वर्ग मिटर (५.९०६ कट्टा) वा आवासको लागि ३४० वर्ग मिटर (१.००४ कट्टा) र हिमाल तथा पहाडमा कृषिको लागि बढीमा ३००० वर्ग मिटर र (५.८९८ रोपनी) जग्गा उपलब्ध गराइने।

गराइनुपर्दछ । सोही अनुरूप तुरुन्तै कार्यान्वयनमा जानुपर्छ ।

बढी भएको जग्गा स्थानीय तहले व्यवस्थापन गर्ने : ऐनको दफा ५२ ख.२ मा बसोबास गरी आएको जग्गा तोकिएको क्षेत्रफलभन्दा बढी छ भने बढी भएको जग्गा नेपाल सरकारले अन्य भूमिहीन सुकुम्बासीलाई उपलब्ध गराउने वा नेपाल सरकारले अन्य प्रयोजनको लागि उपयोग गर्ने व्यवस्था गरेको छ । भूमिहीन, सुकुम्बासी उपलब्ध गराउनु नपर्ने भएको खण्डमा नेपाल सरकारले आयोग र मन्त्रालयको समन्वयमा यसरी बढी भएको जग्गा स्थानीय तहलाई नै उपयोग गर्ने जिम्मा दिन सकिन्छ । यसरी जग्गा उपलब्ध गराइदा नेपाल सरकारले प्रदेश सरकार र स्थानीय तहसँग आवश्यक समन्वय गर्नुपर्ने कुराले पनि यस कार्यमा सहजता आउने हुनाले कोभिड-१९ पछिको अवस्थालाई मध्येनजर गर्दै प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारहरूको भूमिका स्पष्ट पार्नुपर्छ ।

विगतमा भएका जग्गा वितरण तथा संरक्षण सम्बन्धी विवादित निर्णय सम्बन्धी समस्या भए समाधानका लागि तुरुन्तै अगाडि बढाउनुपर्ने : जग्गा उपलब्ध गराउने प्रयोजनका लागि दफा ५२ख (६) मा व्यवस्था गरिएको आयोगले दफा ५२ख (८) अनुसार विगतमा नेपाल सरकारका विभिन्न आयोग वा कार्यदलले वितरण गरेका जग्गाहरूको स्वामित्व वा दर्ता झेस्ता वा नक्सा प्रमाणित लगायतका विषयमा देखिएका समस्या समेत समाधान गर्ने अधिकारसहित भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन

भइसकेको छ । संसार कोभिड- १९ को मारमा परेको बेला भूमि व्यवस्थापनको सवाललाई महत्व दिई आयोग गठन गर्ने नेपाल सरकारको यो कदम स्वागत योग्य छ । आयोगले भूमिहीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीहरूको हितलाई केन्द्रमा राखी काम कारवाही अगाडि बढाउन अत्यन्तै जरुरी छ ।

नेपाल सरकारले गठन गरेका विभिन्न आयोग, समिति तथा कार्यदलले बितरण गरेका जग्गाहरूको स्वामित्व र दर्ता झेस्ता वा नक्सा प्रमाणित गर्ने र सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा संरक्षणका लागि दिएका सुझावअनुसार रोक्का भएको जग्गाको स्वामित्व र रोक्का फुकुवा गर्ने महत्वपूर्ण कार्यमा (नियम ४१न) प्रक्रियागत हिसावले ढिलाई गरिनु हुन्न ।

बस्ती व्यवस्थापन गर्दा रोजगारी र जीवनयापनको सवाल सम्बोधन गर्नुपर्ने : नियम ४१ड. मा आवास उपलब्ध गराउने सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । जसमा उपनियम १ बमोजिम भूमिहीन दलित र भूमिहीन सुकुम्बासीलाई सामूहिक वा एकल आवासीय इकाई उपलब्ध गराउँदा होस् या उपनियम २ बमोजिम सामुदायिक एकीकृत बस्ती विकास गर्न वा बस्ती व्यवस्थापन गर्न जग्गा उपलब्ध गराउँदा होस् उनीहरूको रोजगारी र जीवनयापनको सवाल लाई समेटिएको छैन ।

५. अव्यवस्थित बसोबासीको व्यवस्थापन

अन्तर मन्त्रालय समन्वय : ऐनको दफा

५२ग. मा अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था छ । सरकारी जग्गा वा अभिलेखमा वन क्षेत्र जनिएको भएपनि कम्तिमा १० वर्षदेखि बसोबास गरी आएका अव्यवस्थित बसोबासीलाई एक पटकका लागि नेपाल सरकारले बसोबासकोलागि तोकिएको क्षेत्रफलको हद नबढ्ने गरी सोही स्थानमा जग्गा उपलब्ध गराउने वा नेपाल सरकारले उपयुक्त ठहर्‍याएको सरकारी जग्गामा तोकिएको क्षेत्रफलको^३ हद नबढ्ने गरी जग्गा उपलब्ध गराउने भनिएको छ । यसरी जमिन उपलब्ध गराउदा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र शहरी विकास मन्त्रालयबीच समन्वय हुनु जरुरी छ ।

उचित विकल्पसहित सुरक्षित स्थानमा पुनर्स्थापना : नियम ४१ग उपनियम २(ग) मा अव्यवस्थित बसोबासीले ऐनको दफा ५२ख को उपदफा ४ मा उल्लेख भएको जग्गा कमाइ आएको छ भने निजलाई सो जग्गा वा क्षतिपूर्ति वा सो जग्गावापत अन्यत्र कुनै जग्गा उपलब्ध गराउने छैन भन्ने उल्लेख छ । यो प्रावधानले धेरै अव्यवस्थित बसोबासीहरू मार्कामा पर्ने देखियो । थुप्रै अव्यवस्थित बसोबासी उपदफा ४ग^४ र ४घ^५ अन्तर्गतका स्थानहरूमा बसोबास गरिरहेका छन् । उनीहरूको अन्यत्र स्थानहरूमा जग्गा भए नभएको एकिन गरि उपदफा ४ मा उल्लेख भएको ठाउँमा मात्रै जग्गा हुने तर अन्यत्र जग्गा नहुने र अन्यत्र जग्गा पनि नाम मात्रको हुनेहरूका लागि आयोगले

३ नियम ४१ग उपनियम १. (क) आवासको लागि काठमाडौं उपत्यका, महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिकाको शहरी क्षेत्रमा १३० वर्ग मिटर (४.०८८) र यी बाहेकका अन्य क्षेत्रमा १००० वर्ग मिटर (२.६५३ कट्ठा) । (ख) काठमाडौं उपत्यका, महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिकाको शहरी क्षेत्र बाहेकका अन्य क्षेत्रमा भने कृषि प्रयोजनको लागि बढीमा १०,००० वर्ग मिटर (२६.५३१ कट्ठा) जमिन उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ ।

अन्य कुनै वैकल्पिक उपाय खोजी सुरक्षित स्थानमा व्यवस्थापन गर्नुपर्छ। तिनीहरूलाई केही गर्दैनौं भन्दा अन्याय हुन जान्छ।

अव्यवस्थित बसोबासीका लागि

स्पष्ट मापदण्डको व्यवस्था : नियम

४१६ ले अव्यवस्थित बसोबासीहरूको वर्गीकरण गरी व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धी गरेको व्यवस्थाले प्रक्रियागत र प्रविधिक भ्रमेलालाई ल्याउछ। मुक्त कर्मैया र मुक्त हलिया वर्गीकरण प्रभावकारी हुन नसक्दा वास्तविक पीडितहरू सेवा लिनबाट वञ्चित रहेको तथ्य छर्लंग छ। हलिया तथा कर्मैया पुनर्स्थापनाबाट पाठ सिक्दै अव्यवस्थित बसोबासीलाई वर्गीकरण नगर्दा नै राम्रो हुन्छ। हलिया तथा कर्मैयाको वर्गीकरणबाट सिकाई लिएर केहि मापदण्ड राख्ने। मापदण्ड पूरा गर्नेलाई तोकिएको सुविधा दिने। मापदण्ड नपुनेलाई सेवा सुविधा नदिने। अव्यवस्थित बसोबासी को हो र कस्तो अवस्थामा उसले ऐन बमाजिमको सुविधा पाउछ भन्ने कुरामा स्पष्ट हुनु जरुरी हो।

नियमावलीमा तोकिए अनुसारको र त्यो भन्दा बढी जमिनको लागि फरक फरक दस्तुर : अव्यवस्थित बसोबासीहरूको वर्गीकरण गर्नुभन्दा नियमावलीमा तोकिए अनुसारको र त्यो भन्दा बढी जमिन राख्न खोज्नेका लागि कति दस्तुर लिने भन्ने कुरा चाहिँ यस नियममा स्पष्ट गर्न सकिन्छ। अव्यवस्थित बसोबासीहरूले आवाद कमोत गरेको जग्गाबाट पनि व्यवस्थित गर्दै जाँदा सरकारलाई ठूलो परिमाणमा जमिन प्राप्त हुन सक्छ। त्यस्तो जग्गा आयोग, मन्त्रालय र सम्बन्धित स्थानीय तहको समन्वयमा

अन्य हदबन्दीभन्दा बढीको जग्गा व्यवस्थापन गरे अनुरूप नै प्रचलित कानून अनुरूप व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ।

६. सहकार्य

नियम ४१७. मा उपनियम ३ पछि

उपनियम ४ थप्नुपर्ने : (४) उपनियम १ बमाजिम ऐनको दफा ५२ख उपदफा ४ मा उल्लेखित प्रकृतिको जग्गा र जग्गाधनी पुर्जा उपलब्ध नगराइएका सरकारी सार्वजनिक जग्गाका बसोबासीहरूलाई हटाउनु पूर्व स्थानीय तह र आयोगको समन्वयमा मन्त्रालयले उनीहरूलाई हटाइनुको कारणसहित पूर्व जानकारी गराउनुपर्ने र उनीहरूका लागि बसोबासको उचित वैकल्पिक व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ।

नियम ४१७ (१ख, २ड)मा अव्यवस्थित बसोबासीले यदि एकै जिल्लाका आपसमा सीमाना नजोडिएका स्थानीय तह वा एकभन्दा बढी जिल्लामा बसोबास र आवाद कमोत गरेको रहेछ भने निजलाई कुनै एक जिल्ला वा स्थानीय तहमा मात्रै जग्गा उपलब्ध गराउन सकिने भन्ने उल्लेख छ। तर तराईका सबै जसो जिल्लामा एकभन्दा बढी जिल्लामा जमिन आवादकमोत गरिरहेका अव्यवस्थित बसोबासीहरूको ठूलो सङ्ख्या छ। कानूनमै रहेको यस्तो व्यवस्थाले धेरै जसो स्थानीय तहमा लगत सङ्कलन गर्ने कार्यदेखि नै अन्यौलता सिर्जना गरेको छ। यसको उचित समाधानका लागि सम्बन्धित स्थानीय तह, र जिल्लाबीच समन्वय अनिवार्य चाहिन्छ। त्यसमा प्रदेश र केन्द्र सरकारले सहजिकरण गर्नपर्ने हुन्छ।

सकारात्मक व्यवस्थाहरू

भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान

आयोगको व्यवस्था : मूल ऐनको दफा ५२ख को उपदफा ८ मा नेपाल सरकारले गठन गरेका विभिन्न आयोग, समिति तथा कार्यदलले वितरण गरेका जग्गाहरूको स्वामित्व र दर्ता भ्रमेलालाई नक्सा प्रमाणित सम्बन्धमा देखिएका समस्या समाधान (उपदफा ६) बमोजिमको आयोगले गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। जसले भू-उपयोगका क्षेत्रमा अत्यन्तै जटिल समस्याका रुपमा रहि आएको सरकारी, सार्वजनिक तथा ऐलाली जग्गाको उपयोग तथा स्वामित्व सम्बन्धी समस्या सम्बोधन हुने आशा पलाएको छ।

भूमिहीन सुकुम्बासीको भूमि अधिकार

स्थापित : मूल ऐनमा दफा ५२ख (१) मा भूमिहीन सुकुम्बासीलाई एक पटकका लागि नेपाल सरकारले निजहरू बसोबास गर्दै आएको वा सरकारले उपयुक्त ठानेको सरकारी जग्गामा तोकिएको हद अनुसार जग्गा उपलब्ध गराउने भन्ने व्यवस्था छ। (उपदफा २) बसोबास गरी आएको जग्गा तोकिएको क्षेत्रफलभन्दा बढी छ भने बढी भएको जग्गा नेपाल सरकारले अन्य भूमिहीन, सुकुम्बासी वा अव्यवस्थित बसोबासीलाई उपलब्ध गराउने वा नेपाल सरकारले अन्य प्रयोजनको लागि उपयोग गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

अव्यवस्थित बसोबासीको भूमि अधिकार

स्थापित : दफा ५२ग. मा सरकारी जग्गा वा अभिलेखमा वन क्षेत्र जनिएको भएपनि कमिमा १० वर्षदेखि बसोबास

४ (ग) सार्वजनिक जग्गा, नदी, खोला वा नहर किनाराको जग्गा, जोखिमयुक्त स्थानमा बसोबास गरिएको जग्गा, राष्ट्रिय निकुञ्ज वा संरक्षित क्षेत्रको जग्गा, हाल रुख विरुवाले ढाकिएको वनको जग्गा र सडक सीमाभित्रका जग्गा,

५ (घ) नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको प्रयोगको लागि आवश्यक रहेको जग्गा

गरी आएका अव्यवस्थित बसोबासीलाई एक पटकका लागि नेपाल सरकारले जग्गा उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ ।

अभिलेख स्थानीय तह, प्रदेशमा र संघीय सरकारसँग पनि राख्नुपर्छ :

नियम ४१प. अनुसार ऐनको दफा ५२क, ५२ख, र ५२ग बमोजिम जमिन पाउने भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासी तथा आयोगले वितरण गरेको जग्गा सम्बन्धी अभिलेख सम्बन्धित स्थानीय तह र प्रदेशले आफ्नो क्षेत्रको र मन्त्रालयले मुलुकभरको राख्नुपर्नेछ । यस व्यवस्थाले भूमि सम्बन्धी राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली सबल बनाउने देखिन्छ ।

प्रदेश सरकार र स्थानीय तहसँग

समन्वय : आयोगले भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुम्बासीलाई जमिन उपलब्ध गराउँदा, उनीहरू बसोबास गरिरहेको जमिन दफा ५२ख (४) अन्तर्गत पर्ने/नपर्ने एकिन गर्दा र उनीहरूको लगत सङ्कलन तथा जग्गा वितरणको सम्पूर्ण प्रक्रियाको अनुगमन गर्न नियम ४१द अनुसार

प्रदेश र स्थानीय सरकारसँग समन्वय गर्नुपर्ने व्यवस्थाले भूमि सम्बन्धी स्थानीय विशिष्टताका आधारमा समस्या समाधान हुने अपेक्षा छ ।

नियम ४१ज. मा भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीले ऐनको दफा ५२क, ५२ख, र ५२ग को प्रयोजनको लागि सम्बन्धित गाउँपालिका वा नगरपालिकामा आयोगले तोकेको म्यादभित्र निवेदन दिनुपर्ने र गाउँ वा नगर कार्यपालिकाले निवेदनको जाँचबुझ गरी स्विकृत भए बमोजिम भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीहरूको नामावलीसहितको विवरण आयोग वा आयोगले तोकेको निकायमा समयमै बुझाउनु पर्ने व्यवस्था छ ।

जमिनको संरक्षण : जग्गा वितरण गर्दा (दफा ५२ख उपदफा ४) धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामरिक महत्वको जग्गा, प्राकृतिक प्रकोप, विपद् व्यवस्थापन तथा वातावरणीय हिसावले सुरक्षित गर्नुपर्ने जग्गा, सार्वजनिक र सडक सीमानाभित्रको

जग्गा, नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारको प्रयोगका लागि छुट्ट्याइएको जग्गा र अन्य तोकिएको स्थानका जग्गाहरू वितरण गर्न नपाइने व्यवस्था दिगो भू-उपयोगका हिसावले अत्यन्तै राम्रो छ ।

निष्कर्ष

न्याय र समानताको सिद्धान्तलाई समान हिसावले लागु गर्ने हो भने सिमान्त समुदायको जमिनमाथिको पहुँच बढाउदै लैजानुको विकल्प छैन । कुनै पनि परिवार यदि खेती गर्न चाहन्छ भने उसको परिवारमा मौजुदा श्रम शक्तिले कति जमिनको उत्कृष्ट उपयोग गर्न सक्छ । त्यति मात्र उपलब्ध गराउने र खेती आफै नगर्नेलाई घरबास र करेसाबारीका लागि पुग्ने तरिकाले जमिनको बाँडफाँड गर्ने कार्यको सुरुवात यो भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ (आठौँ संशोधन) को कार्यान्वयन गरि सुरु भएको भन्न सकिन्छ । यसले नेपालमा जनमुखी भूमि सुधारको जग स्थापित हुनसक्ने सम्भावना जीवितै छ ।

थप जानकारीको लागि

नेस नेपाल सचिवालय
सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, काठमाण्डौं
फोन (+९७७) ०१ ४३५७००५ / ४३६०४८६
Email: landrights@csrcnepal.org

अस्विकारोक्ति

यस नीति सङ्क्षेपमा व्यक्त गरिएका विचार तथा धारणा लेखकका नितान्त व्यक्तिगत हुन् । तिनले आत्मनिर्भर केन्द्र, अन्तर्राष्ट्रिय भूमि सञ्जाल तथा सहयोगि संस्थाहरूको आधिकारिक अडान, रणनीतिको वा दृष्टिकोणलाई प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

सहकार्य

